

Історія медицини

Таємниця діагнозу П.І. Чайковського

У жовтні 1893 року м. Петербург стало свідком двох подій в історії світової культури. Відбулося перше виконання симфонії № 6 (Патетичної) П.І. Чайковського, у якій звучить тема смерті (про це свідчать його підготовчі записи: «Фінал – смерть – результат руйнування»). Приголомшлива картина прощання з життям, зображена в *Adagio Lamentoso* симфонії № 6, наштотує на роздуми, адже після концерту (до речі, оркестром диригував сам автор) геніальний композитор помер.

Одразу після прем'єри П.І. Чайковський із друзями зайшли повечеряти до ресторану Лейнера на розі набережної Мойки й Невського проспекту. Племінник композитора В.Л. Давидов писав, що, закінчивши замовлення, вони зайняли окремих кабінет, замовили устриці. Петро Ілліч звернувся до слуги та попросив принести склянку води. Через кілька хвилин той повернувся й доповів, що перевареної води немає. Тоді Чайковський роздратовано сказав: «То дайте сирій, але студеної». Усі стали його відмовляти, оскільки в місті спостерігалась епідемія холери. Але Петро Ілліч, вважаючи, що це забобони, все-таки випив склянку води. Вона виявилася фатальною.

Вечерю було закінчено о другій годині ночі, і композитор повернувся додому зовні здоровим і в гарному настрої. На ніч, як завжди, йому поставили склянку води, яку він випив до дна. Ніч із 20 на 21 жовтня П.І. Чайковський провів неспокійно внаслідок розладу шлунка, що, однак, анітрохи не стурбувало його близьких. А на ранок 21 жовтня він не вийшов у вітальню на сніданок. Після прийому послаблюючої солі Петро Ілліч відчув деяке полегшення. Він навіть переодягнувся і вирішив здійснити візит до композитора Е.Ф. Направника, але, відчувши себе погано, повернувся додому.

Близько восьмої години вечора приїхав доктор В.Б. Бертенсон, який констатував важкий стан хворого. Було зрозуміло, що це не банальне загострення патології шлунка й кишечника, а щось гірше. У нього виникла підозра на холеру. Він переконав Петра Ілліча в необхідності проведення консилиуму лікарів. Окрім нього в лікуванні П.І. Чайковського брали участь Л.Б. Бертенсон, А.К. Зандер, М.М. Мамонов. Усі вони мали великий лікарський досвід і ґрунтовну клінічну підготовку. Консилиум констатував діагноз – холеру. У період загострення у хворого відбулося 75 випадків блювоти/діареї, з'явилися судоми й ознаки серцевої недостатності (скарги на відсутність повітря). Тоді лікарі розгорнули дискусію про важливість прийняття Петром Іллічем теплої ванни – цьому методу в ті часи надавали неабияке значення.

У суботу, 23 жовтня, було поставлене питання про призначення хворому теплої ванни як єдиного засобу, що зможе переломити ситуацію, хоча становище до цього часу вже було критичним (почалися тонічні судоми, припинили функціонувати нирки, спостерігалась гостра затримка сечі). Під час обговорення родичі П.І. Чайковського були проти прийняття ним ванни, тому що його мати, у якій була холера, померла саме при зануренні у теплу воду. Та й сам Петро Ілліч негативно ставився до цього методу лікування. За добу ознаки анурії не зникли, з'явилися та посилювалися симптоми азотемії, проте рішення щодо теплої ванни виявилось прийнятим запізно: занурення в теплу воду дало лише тимчасовий ефект, призвело до погіршення серцевої діяльності й не відновило роботу нирок, знову з'явилися ознаки серцевої недостатності, що потребувало введення мускусу. О 22 год почали застосовувати оксигенотерапію з приводу набряку легень. Це лише відстрочило час смерті. Близько 3 год ночі 25 жовтня 1893 р. Петро Ілліч Чайковський помер.

Медицина історія музичної легенди

Після перенесеного в дитинстві кору в П.І. Чайковського на все життя залишилися порушення функцій спинного мозку нез'ясованого характеру, траплялися напади, перед сном – тремтіння, судоми, оніміння кінцівок, після чого наставала довга безсонна слабкість. У зрілі роки навіть бували істеричні стани – сумна спадковість від дідуся-епілептика Андрія Михайловича Ассєра.

Якщо ж погодитися із твердженнями деяких сучасних вчених, що геніальність – це свого роду психоз, то, цілком

можливо, що разом з істеричністю П.І. Чайковський по материнській лінії успадкував і музичний талант. До речі, на епілептиформні напади страждав і його дід – лікар Петро Чайка. І хтозна, можливо, коли композитор згадував музику свого дитинства, разом із нею поверталася хвороба, яка іноді протягом кількох годин тримала його на межі самотнього божевілля...

У Петра Ілліча, за свідченнями його брата Модеста, часто траплялися напади, в результаті яких наступала втрата свідомості, їх опис нагадує симптоми епілептичних; психічні порушення, які супроводжувалися нападами страху смерті. Такі ексцеси викликали в маестро особливий страждання. Сучасники Чайковського, які добре знали композитора, відзначали в нього клінічні прояви, подібні до сутінкових порушень свідомості, що супроводжують епілепсію.

Але патологічної пунктуальності, граничної егоцентричності, істотного погіршення пам'яті, збіднення словникового запасу, зниження інтелектуальних здібностей – типових ознак епілептичного слабоумства, які призводять до характерних змін особистості пацієнта, що виявляються у зменшенні оперативних можливостей мозку, – у Петра Ілліча не помічалось. Навпаки, всупереч алгоритмам розвитку епілептичної хвороби, продукт мозку геніального композитора – його музика – із плином років ставала ще різноманітнішою, інтелектуально насиченішою, нюансування почуттів його творів набувало все більш тонкого й виразного рельєфу, а творча продуктивність тільки зростала. Саме протягом останніх 3-5 років життя маестро створив найзначніші та найвідоміші твори – опери «Пікова дама» та «Юланта», балет «Лускунчик», струнний секстет «Спогади про Флоренцію», симфонію № 6 («Патетичну») і концерт для фортепіано з оркестром № 3, декілька циклів фортепіанних п'єс і романсів.

«Скляний хлопчик»: передумови становлення особистості

Тим часом причин для емоційних переживань у Чайковського було достатньо. Скляний хлопчик – так називала Петруся в дитинстві його гувернантка Фанні, адже було в ньому щось, що раптом могло розбитися від необережного дотику. Ця надзвичайна тонкість, як тоді казали, делікатність, уміння пройти й не зачепити, заперечити й не «різонути», багатьом дуже імпонувала.

Але непохитною була його рішучість у подоланні життєвих труднощів: деякі його симфонічні і камерні композиції критикували, траплялися провали прем'єр опер, проте композитор твердо тримався обраного творчого шляху. У юні роки Чайковський переніс болісний удар, який залишив важкий слід у його душі, – від холери померла його улюблена матуся. Ця втрата наклала відбиток на всі його подальші стосунки з жінками – він весь час шукав ту, яка хоч частково нагадувала би матір.

Буремні води життя П.І. Чайковського

Сьогодні факт нетрадиційної сексуальної орієнтації П.І. Чайковського не є секретом для обивателів, але мало хто знає, що композитор дуже страждав через цю свою особливість. «Я багато передумав за цей час про себе і про моє майбуття... Починаючи з сьогоднішнього дня я серйозно намагатимуся вступити в законний шлюб із будь-ким. Я вважаю, що мої нахили є найбільшою й нездоланною перешкодою на шляху до щастя, і я маю боротися зі своєю природою... Я зроблю все можливе, щоб у цьому році одружитися, а якщо на це не вистачить сміливості, то хоча б навічно позбутися своєї звички. Я хотів би одруженням або взагалі зв'язком із жінкою заткнути рота усім...» – писав він братові.

Наполегливо шукаючи вихід із цього становища, у віці 37 років Петро Ілліч одружується з 16-річною студенткою консерваторії Антоніною Мілюковою. У сформованого старшого холостяка, що мав за плечима єдиний, короткий і сумний, роман із французькою співачкою Дезіре Арто (їй присвячений романс «Серед шумного бала»), закохалася дівчина істеричного темпераменту. Своє одруження тривожно-недовірливий Петро Ілліч інакше як «катастрофою» не називав. Погодьтеся, важко уявити родинні стосунки між князем Мишкіним та Настасією Пилипівною? А це був як раз схожий випадок... І пояснити таке одруження можна було або емоційним станом Чайковського, який працював тоді над «Євгенієм Онегіним», або ж бажанням спростувати чутки про його гомосексуальні нахили. Шлюб із жінкою, яка, як вважав композитор, могла сприяти його перетворенню, виявився каторгою. У подальшому йому випало якесь жалюгідне животіння, життя стало нестерпно важкою комедією, де йому потрібно було прикидатися весь час. Головне ж, маестро здавалося, що гинув його талант. Від розпаду в Чайковського виникали навіть думки про смерть. Й одного разу він зробив рішучий крок – занурився в холодні води Нєви, щоб захворіти від переохолодження і ...померти. На щастя, цього разу фатального наслідку не сталося. На цьому лише припинилося його подружнє життя. Але, за іронією долі, саме вода в подальшому й стала причиною смерті геніального композитора.

Мімікрія психіки та музики

Постає питання: а чи дійсно П.І. Чайковський страждав на епілепсію? Бувають психічні розлади, внаслідок яких пацієнт може симулювати зовнішні ознаки практично будь-якої патології. Це істерія, механізм якої дозволяє імітувати багато захворювань, у той час як пацієнт аж ніяк не є симулянт. Його мозок налаштовується таким чином, аби відтворювати віддалені (і часто досить примітивні) реакції організму на будь-які стресові обставини. Ті «напади» П.І. Чайковського, про які згадують мемуаристи, були пов'язані виключно з емоційно-негативними подіями й переживаннями з приводу них. Його нестійку нервову систему могли вивести з рівноваги як шум від екіпажу, що проїжджає поруч, так і звичайне цокотіння годинника. Ті «ударики», про які писав сам П.І. Чайковський, не мали нічого спільного з епілепсією. Для них, скоріше, більше підходило формулювання «тривожно-недовірлива особистість», яке ближче до поняття «особистість невротична», ніж «епілептична». А це цілком корелюється з діагнозом «істерія». У той же час чутливість і сентиментальність композитора, якого ще в дитинстві називали «скляною дитиною», відчужаються також у його музиці й цілком співзвучні зі змістом його приватних листів, що не суперечить цьому діагностичному припущенню.

Внаслідок істероформної симптоматики композитор періодично імітував інших осіб, перевтілюючись у свої персонажі, надаючи кожному з них персональний психологічний та музичний характер. Різноманітні образи творів Чайковського вражали слухачів широким діапазоном почуттів. Але ця ж мімікрія іноді продукувала й ті епілептиформні феномени, про які часто, але поверхово пишуть мемуаристи П.І. Чайковського. Лікарі ж добре знають, що хворі на епілепсію подібні між собою, тоді як пацієнти з істероформною симптоматикою значно відрізняються один від одного.

І можливо, саме завдяки тому, що Петро Ілліч Чайковський поєднував у собі непеоднуване – вищий вияв загальнолюдського і гріховне начало, – він і став великим композитором. Трагедія, яка розривала його навпіл, закінчилася симфонією № 6 – насумнішим у світі плачем за земним життям.

Підготував **Лук'ян Маринжа**